

Suomen kielen *lempi*-sanue

1. Suomen *lempi*-sanueen aikaisempaa tarkastelua

Tunnetuin *lempi*-sanueen etymologia on Lauri Hakulisen esittämä. Sen mukaan substantiivi *lempi* on alkuaan merkinnyt 'liekkiä, tulta'. Tätä käsitystä tukee Hakulisen mielestä *lempi*-sanan käyttö vanhassa kansanrunoudessa, jossa sana näyttää useimmiten esiintyvän ns. lemmennostoiloitsuissa. Hakulisesta tullen ja palamisen mielikuvat ovat runoissa assioituneet läheisesti siihen, mitä lemmellä tarkoitetaan. (Hakulinen 1942, 13—21.)

Nouse, lempi, liehumaan,
Kunnivo, kupahumaan . . .
Sytytä syvän tuleen,
Vatsa ilmi valkeeseen.
(SKVR VII, 4736, Tuupovaara.)

Pala, tuli, pala, taula,
pala, mieli nuorten miesten . . .
niinkun turkonen tuli palavi,
valkehinen valvattavi,
tämän tyttären tyköhön!
Nyt on lemmen liike aika . . .
Ota hiili hiilloksesta . . .
syäntä sytyttämähän,
vatsoa varistamahan,
miesten mieltä kääntämähän . . .
(SKVR VII, 4751, Ilomantsi.)

Tärkeimmän todisteen Hakulisen mukaan tarjoaa substantiivi *lemmen*, gen. *lemmenen*, joka tunnetaan vain Länsi- ja Keski-Inkerin muinaisrunoista. Johto-opilliselle suhteelle *lempi* : *lemmen* ~ *lemmen* : *lemmenen* hän esittää joitakin rinnakkaistapauksia, esimerkiksi *uumi* : *uumen* 'vyötäiset (= uuma); puun kolo' ~ *uumen* : *uumenen* 'kolo, halkeama, sisus'. (Hakulinen 1942, 15, 18.)

Pantiin poikoin tullee,
Lasettihe lemmenesse.
(SKVR III, 1280, Suija.)

Mahtoipa miun emoni . . .
 Panna miun saunan lautasille,
 Syttää saunasen tulelle,
 Lehauttaa lemmenelle.
 (SKVR III, 843, Kulla.)

Hakulisesta (1942, 18) sekä *i*-vartaloinen *lempi* : *lemmin* että *ee*-vartaloinen *lemme* : *lemmeen* selittyvät johdoksiksi oletettavasta kantasanaasta **lempä*, joka hänen mukaansa on *e*-vartaloisen substantiivin *lempi* : *lemmen* lähtöasu. Edelleenjohdos, murteellinen *lemmen* : *lemmenen*, olisi jäänyt edustamaan kantasanan alkuperäistä merkitystä 'liekki, tuli', ja kantasana itse olisi myöhemmin saanut merkityksen 'rakkaus' (Hakulinen 1979, 390). Edellisten merkitysten välivaiheena olisi ollut 'halu, kiihko', jolle Hakulinen esittää paralleelina *halu*-sanan kehityksen: 'tuli', 'polte' > 'halu' (1942, 15).¹ Kirjakielen 'rakkaus', Lönnrotin sanakirjassaan mainitsevat 'tjunsningsförmåga', 'giftaslycka' ja Genetzin ilmoittama vienalaismurteiden merkitys 'lempi, lumousvoima' ovat Hakulisen mukaan kehittyneet edelleen 'lempeyden, suopeuden' merkityksiin (mt., 12—13): 'liekki, tuli' > 'halu, kiihko' > 'rakkaus', 'viihätysvoima', 'naimaonni' > 'lempeys, suopeus'.

Kaikki tutkijat eivät kuitenkaan ole olleet yksimielisiä *lempi*-sanueen etymologiasta. Felix Oinas on arvostellut Hakulisen tulkintaa, sillä merkitys 'tuli' esiintyy vain Länsi- ja Keski-Inkerin kansanrunoissa substantiivin *lempi* : *lemmen* johdoksella *lemmen* : *lemmenen* (Oinas 1966, 109). Hakulinen ei myöskään esitä ainuttakaan esimerkkiä *lempi*-substantiivin käytöstä merkityksessä 'halu'.

Suomen kielen etymologinen sanakirja ei mainitse Hakulisen esittämää selitystä eikä merkityksiä 'tuli, liekki' ja 'halu, kiihko'. Sanakirjassa esitetään suomen kielen *lempi*-sanueelle varmat vastineet itämerensuomalaisista kielistä: karjalasta, aunuksesta, lyydistä, virosta ja liivistä. Epävarmat vastineet esitetään lapista ja permiläiskielistä.

Tarkastelen seuraavassa *lempi*-sanueen kehityshistoriaa suomen kielessä keskittyen erityisesti semanttiseen tarkasteluun. Uutta tietoa tuovat

¹ Hakulinen on myöhemmin (1974, 102—111) muuttanut kantaansa suomen *halu*-sanueen merkityksenkehityksen vaiheista: *halata* (*haluta*) 'tuntea kipua' > 'tuntea pakotusta, tarvetta' > 'tuntea ikävää, surua' > 'tuntea hellyyttä, surkutella, sääliä' > 'helliä, hyväillä' > 'syleillä, kaulata'. Jorma Koivulehdon mukaan suomen *halu*-sanue on germaanisista lainaa: *halata* : *hala(j)an* 'haluta, himoita, kaivata' ~ germ. **halo(j)an* (nykys. *hollen* 'noutaa'), jolla on länsigermaanisissa muinaiskielissä laaja merkityskirjo: 'ziehen, reissen, an sich reissen, rauben, zu sich ziehen oder kommen lassen'. Koivulehdosta 'itselleen kiskomisen, repimisen, ryöstämisen' mielteistä ei ole pitkä matka 'ahneuteen', joka hänestä on jo lähes samaa kuin 'himoitseminen, halu'. (Koivulehto 1974, 122.)

esimerkiksi murreaineiston tiedot *lempi*-substantiivin fraasiutuneesta käytöstä, ja oleellinen on myös tieto, ettei suomen kielen *lempi*-sanueessa esiinny merkityksiä 'liekki', 'tuli', 'halu'.

2. Substantiivi *lempi*

Lempi-sanueen kehityshistoriaa tutkiessani olen vertaillut suomen kielen eri-ikäisiä kirjallisia dokumentteja. Tärkein ja laajin tutkimani aineisto on Suomen murteiden sanakirjan aineskokoelma. Olen tutkinut myös Vanhan kirjasuomen arkiston tiedot ja Kalevalan esiintymät. Lisäksi olen käynyt läpi Kalevalan esiintymiä vastaavat Suomen kansan vanhojen runojen (SKVR) esiintymät selvittääkseni, ovatko Kalevalan säkeet Lönnrotin luomia vai kansanomaisia. Vertailumateriaaliksi ja päätelmien tueksi olen selvittänyt tärkeimpien sanakirjojemme tiedot *lempi*-sanueesta.

Eniten esiintymiä aineistossani on substantiivista *lempi*, joka esiintyy murteissa täysparadigmaisena ja sisä- tai ulkopaikallisijaan kiteytyneenä fraasina.

2.1. Täysparadigmainen käyttö

Lempi-substantiivi esiintyy murteissa täysparadigmaisena pääasiassa merkityksessä 'rakkaus'. Myös yhdysnominin genetiivisijaisena määriteosana *lempi* merkitsee usein 'rakkautta', esim. *lemmenkukka*, *lemmenlaulu*, *lemmenomena*, *lemmentaika*, *lemmenjuoma*, *lemmensolmu*, *lemmenhinta*. Johdoksista esimerkiksi laajalevikkinen verbi *lempiä* esiintyy murteissa pääasiassa merkityksissä 'rakastella, hyväillä; rakastaa'. Suomen murteissa *lempi*-sanueen ydinaluetta 'rakkauden' merkityksessä ovat selvästi kyseisissäkin tapauksissa hämäläismurteet. Hämäläismurteiden lisäksi esiintymiä on harvakseltaan Päijänteestä itään ja pohjoiseen. NS:n esimerkkejä vertaillessaan huomaa, että sanat *lempi* ja *rakkaus* ovat osittaisia synonyymeja. Sanojen käyttöyhteydetkin ovat pitkälti samat. *Lempi*-substantiivin perusmerkitykseen liittyy kuitenkin vahvasti assosiatiiivinen 'seksuaalisuuden' merkitys, samoin *lempiä*-verbin merkitykseen. *Lempi*-sanueen esiintymät viittaavat aina eri sukupuolten väliseen rakkauteen, kun taas *rakas*-sanueella voidaan ilmaista rakkautta yleensä, esimerkiksi uskonnollista rakkautta.

''Se on siin kuinka lempi syttyy'', sanottiin, kun rikas isäntä otti köyhän palvelijan vaimokseen (Jaal, A. Oksanen 1925).

Lempi on ruumiillinen rakkaus (Hol, 1937).

Ei lempi ole leikin asia, ei lempi leikiksi jouda. Lempi sana tarkoittaa mielestäni ei mitään vijatonta rakkautta, tätähä sanottii vanhempaakii aikaa rakkaudeksi, rakastavat toisijaa. Lempimisestä siis saattoi koitua seuraukset, joita sai myöhemmin katua. (SuomN, E. Kääriö 1930.)

Lempi-sanue ei kuitenkaan esiinny vielä vanhassa kirjasuomessa, Kalevalassa eikä kansanrunoudessa ainakaan yleisesti 'rakkauden' merkityksessä. Vasta 1860-luvun sanakirjoissa ensimmäisen kerran annetaan *lempi*-substantiiville muun muassa merkitys 'rakkaus', myös yhdysoimin genetiivisijaisena määriteosana. *Lempiä*-verbistä on ensimmäinen esiintymä vasta vuodelta 1849. Myös joissakin murrelipoissa kyseinen merkitys mainitaan uudeksi. Sen sijaan germaanista lainaa oleva *rakas*-sanue (Koivulehto 1974, 123; Hofstra 1985, 210) esiintyy vanhassa kirjasuomessa erittäin yleisesti 'rakkauden' merkityksessä (ks. Juslenius 1745/1968; SKES; VKA). *Lempi*-substantiivia käytetään vanhan kirjasuomen hengellisissä ja hallinnollisissa teksteissä lähinnä merkityksissä 'suosio', 'suopeus'. Sillä kuvataan ylemmän suhdetta alempaan; on kyseessä joko Jumalan ja Jeesuksen lempi seurakuntalaisia kohtaan tai hallitsijan lempi alamaisia kohtaan.

Armo se on oikein Jumalan sosio ia lempi (Agr. 240212). Vrt. ARmo ja Lahja näin eroitetan. Armo on oikein Jumalan suosio ja hyvä tahto — — (Raamattu 1642, 644).

Coscas näin sydämmelisesti rucoilet armoa ja wacuuatusta, niijn et mahda sinä epäillä JESuxen hywydestä ja lemmestä (Hollaz, Armon Järjestys 1742, 158).

— — tuhlauxeen ilman epäilemätä on sy taicka turha cunnia ja hywä nimi mailman ihmisildä, taicka halu olla nijden suurten arwosa ja lemmeä ja nijden cautta woitta jotan edustusta itzellens hywäxi ja muille sorttamisexi — — (Wegelius, Postilla I 1747, 746).

Me GUSTAF ADOLPH, Jumalan armosta Ruotsin Göthein ja Wendein Kuningas etc. etc. Danmarkin ja Norjan perillinen, Schleswigin Holsteinin Hertua etc. etc. Taritsemme Teille, Meildä Rakastetuille, Meidän Uskollisille Alammaisille, jotka Meidän Suuresa Ruhtinan Maasamme Suomesa oleskelette ja asutte, meidän erinomaisten Lemmemme, Armollisen suosiomme ja Hyvän tahtomme Jumalan Kaikkivaldian kanssa. (Hist. asiak. 1976, 275.)

Edelliset tiedot viittaavat siihen, että merkitys 'rakkaus' edustaa myöhempää vaihetta *lempi*-substantiivin merkityksenkehityksessä kuin merkitykset 'suopeus', 'suosio'. Vanha kirjasuomi todistaa pääasiassa vain länsimurteista, mutta merkityksen 'rakkaus' keskittyminen hämäläismurteisiin ja tämän merkityksen puuttuminen Kalevalan ja SKVR:n

esiintymistä viittaavat siihen, ettei *lempi*-sanue ole itämurteissakaan ainakaan laajalti esiintynyt 'rakkautta' merkityksessä.

Myös merkitys '(seksuaalinen) viehätysvoima' saattaa edustaa *lempi*-substantiivin merkityksenkehityksessä varhaisempaa kantaa kuin merkitys 'rakkaus'. *Lempi*-substantiivista on yksi esiintymä 1600-luvulta todennäköisesti merkityksessä 'viehkeys'. Myös adjektiiveista *lempeä* ja *lemmekäs* on 1600-luvulta esiintymät merkityksessä 'suloinen'. Vanhimmissa sanakirjoissa *lempi*-sanueen 'suloisuuden' ja 'viehkeyden' merkitykset ovat yleisiä, esim. Jusleniuksella *lemme* 'gratia', Gananderilla *lembi* 'mities', *lembeä* 'suloinen', *lemmekäs* 'mitis'.

Itämurteiden alueella, varsinkin Pohjois-Karjalan murteissa, ja karjalan kielessä *lempi*-sanue on erikoistunut kuvaamaan ihmisen, yleisimmin tytön, (seksuaalista) viehätysvoimaa, esim. *lempi* '(seksuaalinen) viehätysvoima', *lemmekäs* ja *lempevä* '(seksuaalisesti) puoleensavetävä; viehättävä, miellyttävä'. Samaan erikoistumiseen viittaavat myös viehkeyttä ja naimaonnea edistävät uskomukset, joihin liittyvät muun muassa itämurteiset yhdyssanat *lempileipä*, *lempivesi*, *lempivasta*, *lempiluote*, *lemmennosto*, *lemmenkylpy*.

Taikurit ennen tytöille, joista pojat eivät huolineet, lempee nostattaa. Lempee nostattaa lemmennostaja, hiän osovvaa lempee nostook. (Kiih, R. E. Nirvi 1936.)

Tyttöjen lempeä voidaan taikatempujen avulla nostaa. Lempi ei merkitse rakkautta. Sananparsi: Lennä lempi lepän juurel jne. (Suoj, J. Päivärinne 1930.)

Otan vettä Jordanan joves — — en ota syyvä, en ota juuva, otan omoadani lembie nostoa Marpal rababožel Herran palvelijalle (loits.) (Suoj, KKS).

Suojärven esimerkissä mainitaan, ettei *lempi* merkitse lemmennostossa rakkautta. Eurénin ja Lönnrotin sanakirjoissa mainitaan *lempi*-substantiivin merkityksenä muun muassa 'behag', ja Lönnrotilla on vielä 'tjusingförmåga'. Lönnrot määrittelee sanaliiton *nostaa lempeä* seuraavasti: "genom trollkonster (vanligen om midsommarnatten) bjuda till att hos ungarlar uppväcka kärlek". NS:n määritelmästä selviää Lönnrotin määritelmää paremmin, että rakkautta herättäminen on vasta taian toissijainen tarkoitus: "Jkn saattaminen taikoja ja loitsuja käyttämällä sellaiseksi, että hän herättää rakkautta muissa. Lemmennosto oli muinaissuomalaisen mielestä välttämätöntä, ellei neito saanut sulhasia."

Lempi esiintyy murreaineistossa merkityksessä '(seksuaalinen) viehätysvoima' vain kiinteissä sanaliitoissa *nostaa lempeä* ja *sortaa lempeä*. Kyseiset sanaliitot muistuttavat eniten verbifraasiryhmää, jossa fraasityimenä toimiva nomini voi vaihtoehtoisesti yhdistyä useamman kuin yh-

den verbin kanssa. Tämän verbifraasiryhmän vaihtelevat verbit liittyvät aina jollain tavoin yhteen. Verbit saattavat olla vastakohtaisia sanoja, kuten tässä tapauksessa. Fraasiydin on tavallisesti metaforinen substantiivi, jonka mukaan fraasin merkitys määräytyy. Tällaisia verbifraaseja kutsutaan minimifraaseiksi, sillä ne liikkuvat kiinteiden fraasien ja vapaiden yhtymien välimaastossa. Jos fraasiydin esiintyy muissakin yhtymissä kuin säännönmukaisesti fraasia muodostavissa, ei ole kysymys fraseologisista ilmauksista. (Kuusi 1971, 52.) Kuten edellä esitetystä Suojärven esimerkistä huomaa, joissakin karjalankielisissä esiintymissä *lempi*-substantiivi esiintyy samassa merkityksessä 'viehätysvoima', vaikka siihen ei liitykään verbejä *nostaa* ja *sortaa*.

Vanhassa kirjasuomessa on 1600-luvulta kaksi *lempi*-substantiivin esiintymää, joissa merkitys 'maine, kunnia, arvo' on todennäköinen. Myös tämä merkitys on itämurteinen, sillä esiintymiä on varsinkin Pohjois-Karjalan murteista ja karjalan kielestä, esim. *lempi* 'maine, arvo', *lemmekäs* ja *lempevä* 'arvostettu, hyvämaineinen; menestyvä, menestystä tuova'.

Pohjois-Karjalan murteesta löytyy lemmennostorunon katkelma, jossa *lempi* rinnastuu *kunniaan*, esim. "Nouse lempi liehumaan, kunnia ja kupajammaan, tämän tytön piällen" (Kusjja, Seija Mustonen 1965). Muun muassa tämä esiintymä osoittaa *lempi*-substantiivin merkitysten '(seksuaalinen) viehätysvoima' ja 'maine, kunnia, arvo' läheisyyden. Viehättävällä työllä on mainetta ja kunniaa. Toisaalta voittaakseen miesten suosion tytön tuli olla viehättävä ja myös maineeltaan puhdas, esim. "Karoliina suuttu ja läksi talosta. Minä: 'Nyt se menee ja kertoo toisessa talossa sekä moittii'. Emäntä: 'Sanovvuun, ei siitä minum morsiuslempen alenek.' Morsiuslempen alennoo, kum morkattaa, moititaan." (Kiih, R. E. Nirvi 1934.)

2.2. Fraasiutunut käyttö

Lempi-substantiivin fraasiutunut käyttö jakautuu adverbiaali- ja verbifraaseihin (ks. fraasin määritelmät: Kuusi 1971; Pajunen 1990). *Lempi*-substantiivin vanhan kirjasuomen merkitykset 'suojeus', 'suoje' esiintyvät murreaineistossa nimenomaan verbifraaseissa: *antaa, saada, ottaa (heti) lemmessä; mennä, tulla, lähteä (heti) lemmessä; olla (heti) lemmessä*. Kyseisistä verbifraaseista on usein havaittavissa, kuten vanhan kirjasuomen esiintymistä, eräänlainen ylempi—alempi -suhde. Varsinkin imperatiivimuotoiset verbifraasit sisältävät uhkauksen; käytön taustalla on jonkun ihmisen hyväntuulisuus ja suojeus, jonka aikana toiminnan on tapahduttava: Tee jotakin lemmessä tai — — .

Kun jotakin henkilöä kehoitetaan esim. lähtemään jonnekin (asialle) eikä käskettävä pidä kiirettä, sanotaan usein: Ala nyt männä lemmessä! (Siis ennen kuin lempi, hyväntuulisuus, käskijältä loppuu ja hän voi kiukustua, jolloin lempi loppuu). (PieV, V. Nousiainen 1935.)

Anna se puukko lemmessä pois, sanotaan tappelua hiovalle puukon käsittelijälle (= kaikessa ystävyydessä, hyvän sään aikana, sovussa) (Sot, M. Hyvönen).

Kaikkiaan yhteen sijamuotoon kiteytyneistä verbifraaseista on enemmän murretietoja kuin *lempi*-substantiivista täysparadigmaisena merkityksessä 'rakkaus'.

Murteissa esiintyy myös adverbiaalifraasien ryhmä: (*parhaassa* tai *hyvässä*) *lemmessä*, *lemmessä ollessa*. Adverbiaalifraaseista on yhtä paljon esiintymiä kuin verbifraaseista mutta paljon suppeammalta alueelta. Adverbiaalifraasien ydinaluetta ovat perihämäläiset murteet, Päijät-Hämeen murteet sekä Etelä-Savon murteet. Yleisimmin adverbiaalifraasi liittyy kasvien talteenottovaiheeseen; länsimurteista on neljä esiintymää ja itämurteista neljätoista. Kolmannes kaikista murre-esimerkkien adverbiaalifraaseista ja kolme neljäsosaa kasvien talteenottovaihetta ilmaisevista adverbiaalifraaseista liittyy viljan ja heinän leikkuukelpoisuuteen, mikä viittaa tämän käytön primaarisuuteen. Joissakin esimerkeissä on erittäin yksityiskohtaisesti selostettu, mikä on tärkeää, jotta vilja ja heinä olisivat leikkuukelpoisia. Vilja ja heinä ovat esimerkkien mukaan leikkuukelpoisina eli lemmessä ollessaan notkeita ja pehmeitä. Leikkuu on suoritettava ennen kuin heinä ja vilja kuivuvat ja kovettuvat.

Kun leikkasivat ruista, sanoivat vanhat, kun aurinko meni mailleen, nyt on ruis lemmessä. Tarkoittivat, oli päivän helteessä kuivuneet oljet hiukan kosteana ja vielä tärkeää, ei murennut. (SuomN, Lemi, SavT, M. K. Kiesilä 1930.)

Viljan, etupäässä ohran, leikkuusta puhuessa "lemmessä leikattu" tarkoitti, leikattu notkeana, muuten valmiina (kypsyneenä), kun ohra ja ruis on paha kuivumaan seisaalleen, etenkin, jos on poutaisia ilmoja pitemmältä valmistumisaikana (Pari, M. Tiainen 1930).

Ahoheinät tehtiin aikaisin, sillä ne vanhenivat nopeasti. "Ahoheinät pittää tehdä ihal lemmessä ollessa, ennen ku ne kuivaa." (Ker, T. Tapiolinna.)

Se o nyt lemmessä kiireest' tehtävätä, enneku se siitä kovettuu (tai jotain muuta ylikypsyy) (Risna, I. Liimatainen).

Merkitykset 'notkeus' ja 'pehmeys' saattavat edustaa fraasin primaarisinta merkitystä, sillä muissa murre-esimerkeissä on hyvin epämääräisiä ja vaihtelevia selityksiä; fraasin selostetaan ilmaisevan, että kasvi on parhaassa rehevyydessä, kukoistuksessa, kukassa, kypsyneenä, leikkuu- ja korjuukelpoisena. Yhdyssanat *lempiheinä* ja *lempisara(kko)*

rinnastuvat kyseiseen fraasiutuneeseen käyttöön. Murre-esimerkkien mukaan nämä kasvit ovat hienoja ja pehmeitä, ne eivät kovetu kuivuesa-
saan ja ovat siksi helposti niitettäviä. Yhdyssanasta *lempiheinä* on mainintoja Pohjois-Karjalan murteista Kesälähdeltä, Pohjois-Karjalan ja Etelä-Savon välimurteista Kerimäeltä sekä yksi tieto keruupiiristä 12, joka käsittää pääasiassa Etelä-Savon murrealueen. Yhdyssanasta *lempisara(kko)* on kaksi mainintaa Vaalasta. Myös yhdyssanan *lempisammal* määriteosa merkitsee todennäköisesti 'pehmeää', esim. "Lempisammal on pehmyt seinäsammal. Ennen käytettiin riiveenä sammalta, lempisammalta. Se riivattiin tammilaudalla hirsien väliin." (N. Mannermaa 1938.) Murretietojen lisäksi 'pehmeiden' merkitykseen viittaa se, että Karjalan kielen sanakirjassa lempisammaleksi kutsuttua karhunsammalta nimitetään myös *lempiheinäksi* ja kasvikirjassa lempisammaleksi kutsutuille karhunsammalelle ja seinäsammalelle mainitaan yhteisenä ominaisuutena laajat, pehmeät ja mattomaiset kasvustot (ks. Skytte 1982).

Lempiheinä on metsän reunassa ja lehdoissa kasvava pitkä ja pehmeä heinä, jota mielellään niittää, kun se helposti katkeaa (Ker, T. Tapionlinna 1936).

Lempisarakko on jokapaikan sara. Semmosta kankisarakkoa ja toinen ol lepposantuntoo heineä, ei meek kovaksi kun kuivaa, semmosta lepposata heineä, kankisaraa matalampaa. (Vaala, I. Kaakinen 1936).

Hyvin suppealta alueelta Päijät-Hämeen murteista sekä Keuruulta ja Kuortaneelta on murretietoja, joissa fraasia *hyvässä lemmessä* käytetään maasta, kun se on hyvässä kunnossa kylvää eli sopivan kostea ja kuohkea. Kyseessä on todennäköisesti fraasin sekundaari käyttöyhteys. Fraasi on säilynyt murteissa viljan- ja heinäkorjuun sanastossa melko laajalla alueella. Tuskin se olisi hävinnyt lähes kokonaan kylvöajankohdan sanastostakaan, jos se olisi siihen alkuaan kuulunut. Onhan maanviljelyskulttuurille kylvön onnistuminen oleellista siinä missä sadonkorjuunkin.

Adverbiaalifraasia *parhaassa lemmessä* käytetään myös ilmaisemaan, että tyttö on parhaassa naimiässä, nuoruuden kukoistuksessa. Kaikissa esimerkeissä ei viitata nimenomaan naimaikäiseen tyttöön, vaan nuoreen, vetreään ja voimissaan olevaan ihmiseen. Länsimurteista on viisi esiintymää ja itämurteista neljä. Kyseessä on todennäköisesti adverbiaalifraasin sekundaari käyttöyhteys verrattuna fraasin käyttöön kasvien talteenottovaiheen kuvauksessa: ihmistä kuvattaessa adverbiaalifraasia on käytetty metaforisesti ja käyttö on levikiltään melko suppea.

Näyttää siltä, että adverbiaalifraasin *parhaassa lemmessä* käyttö on laajentunut viljan ja heinän leikkuukelpoisuuden kuvauksesta ilmaisemaan yleisemmin kasvien talteenottovaihetta ja sekundaarisesti myös sitä, että maa on hyvässä kunnossa kylvää, sekä edelleen kuvaamaan ih-

misen naimaikkää, nuoruuden kukoistusta. Tälle kehitykselle kasvien kuvauksesta ilmisen nuoruudenkukoistuksen kuvaukseen on esitettävissä paralleeli, suomalais-permiläinen *viša*-sanue (ims. *viha*). *Viha*-sanan merkitys on ollut 'kasvineste/klorofylli', joka liittyy luonnossa kasvuvaiheen tuoreuteen. Merkitys 'tuore (kasvu)vaihe' sisältää piirteen 'nuori' eli 'ei-kypsä'. Tämän piirteen pohjalta onkin kasvuvaiheen tuoreutta merkitseville sanoille kehittynyt sekundaareja merkityksiä, esim. vatjan Kukkosin murteen *viherä* 'nuori'. *Viherä* esiintyy myös Inkerin savakkojen kansanrunoissa, esim. "Eipä nuorra naitukaan, Viherränä ei vietykään" (Moloskovitsa SKVR IV, 1042). Sama merkitys on savakkojen runoissa sanueen muillakin jäsenillä, esim. "Tällä nuorella iällä, Vihannalla vartuella" (Kubanitsa SKVR IV, 821). (Ks. Koski 1983, 113—129.) *Lempi*-sanueen osalta on vain kyse piirteen 'ei-kypsä' sijasta piirteestä 'kypsä', ei 'ylikypsä' eikä 'raaka'.

3. *L e m p i* -sanueeseen kuuluvat johdokset

Lempi-sanueen substantiivijohdoksilla on yleinen merkitys 'suosikki'. Aineistossani esiintyvät substantiivijohdokset *lemmikki*, *lemminkäinen*, *lemmetär*, *lemmyt*, *lemmitty*, *lemmityinen*. Adjektiivijohdosten merkitykset ovat selitettävissä lähes poikkeuksetta *lempi*-sanueessa esiintyvän merkityksen 'pehmeys' pohjalta. *Lempeä*-adjektiivi on hyvä tarkastelun kohde, koska aineiston mukaan sen merkitykset eivät ole muuttuneet siinä määrin kuin *lempi*-substantiivin. Vanhassa kirjasuomessa, murteissa ja NS:ssa *lempeä* esiintyy pääasiassa merkityksessä 'hellä, hyväntahtoinen, suojele, säyseä, leppeä'. Adjektiivin vanhin esiintymä on vuodelta 1665. Siinä kuvataan katseen lempeyttä. Lisäksi *lempeä*-adjektiivista on useita esiintymiä 1700-luvun teksteissä ja 1800-luvulta. Myös *lempeä*-adjektiivin edelleenjohdokset *lempeys* ja *lempeästi* ovat yleisiä vanhassa kirjasuomessa.

Lempeä on murteissa sanueen laajalevikkisin adjektiivi. Siitä on yhtä paljon esiintymiä kuin substantiivista *lempi* '(seksuaalisen) rakkauten' merkityksessä. *Lempeä*-adjektiivin perusmerkitykseen ei liity ainooassakaan esiintymässä assosiativista 'seksuaalisuuden' merkitystä.

ETtä sijs yxi Sijwollinen nuorucaisten Toimi joca harald mahdais itzens osotta / (mutta se osotta itzens enimmitten Caswoisa) niñ pitä Silmät oleman lembiät / Kehnot / Sijwolliset: (Agr.—Jut., Cullainen Kirja 1665, 169).

Sil ol lempijä syrän, surkuttelee toisen vahinkoit (Pöy, T. Lehtisalo 1942).

Niilem (kiukutteleville lapsille) pittää ollak kova ja lempee (Kiih, R. E. Nirvi 1933—1937).

Lempi rakkauden nimityksenä tuntuu ”herraskaiselta”, opitulta. Lempeä ’lauhaluontoinen, herttainen’ on jo luontevampaa kieltä. (Juv, K. Kontio 1930.)

Lempi-sanueeseen kuuluu vain harvoja verbejä, mutta niidenkin merkitykset ovat selitettävissä poikkeuksetta *lempi*-sanueessa esiintyvien merkitysten ’pehmeys’ ja ’mietous’ pohjalta. Vanhimmat esiintymät ovat 1700-luvun sanakirjoissa verbistä *lemmehtyä* merkityksessä ’väljähtyä’. Murteissa *lemmehtyä*-verbin levikki on poikkeuksellinen. Sen ydinaluetta ovat selvästi Etelä-Pohjanmaan murteet, joista on yli kahdeksankymmentä tietoa. Myös Ylä-Satakunnan murteista ja Peräpohjolan murteista on useita tietoja. Lounaismurteista löytyvät esiintymät Karjalasta ja Perniöstä, yksittäiset tiedot mainitaan Porista, Saarijärveltä, Jyväskylältä, Ähtäristä ja Perhosta. Useimmiten *lemmehtyä*-verbiä käytetään merkityksessä ’laimentua, väljähtyä’ juomasta, pääasiassa kaljasta. Lemmehtyessään kalja tulee maultaan miedommaksi, pehmeämmäksi, menettää kirpeytensä. *Lemmehtyä*-verbiä käytetään myös merkityksessä ’pilaantua’, useimmiten lihasta. Tästä käytöstä on tietoja maantieteellisesti toisistaan etäisiltä murrealueilta: Perniöstä, Porista ja toisaalta Peräpohjolan murteista. ’Pilaantumisen’ merkityksen voisi selittää merkityksen siirtymäksi, onhan väljähtynyt juomakin käyttökelpotonta. Toisaalta olettaisi tässä tapauksessa merkitysten ’pilaantua’ ja ’väljähtyä’ esiintyvän samoilla murrealueilla. *Lemmehtyä*-verbin käyttö merkityksessä ’pilaantua’ perustuu siihen, että muodoltaan ja merkitykseltään läheiset verbit *lemmehtyä* ’väljähtyä’ ja *lemehtyä* ’ummehtua, pilaantua’ ovat vaikuttaneet toisiinsa, joskus jopa sekaantuneet keskenään. Peräpohjolan murteissa ja Karjalan kielen sanakirjassa *lemmehtyä*-verbi esiintyy yksinomaisesti merkityksessä ’pilaantua, ummehtua’, mikä johtunee *väljähtyä*-verbin vankasta asemasta näillä murrealueilla (SMSA). *Väljähtyä* on voinut muutenkin supistaa *lemmehtyä*-verbin levikkiä. *Lemmehtyä*-verbin on täytynyt olla nykyistä laajalevikkisempi, mikä selittäisi sen yleisyyden Etelä-Pohjanmaalla, jossa sanue ei muuten esiinny kovin yleisesti. (Ks. Reinikka 1992, 110—115).

Kauvan ilman peittoa seisoneesta kaljasta sanotaan: ”Se on niin laimistunu” tai myöskin lemmehtynyt (Pom, Y. Kellander 1930).

Kaljaa jääpi astiaan tai tynnyrin ilmatappi auki, että se menettää voimmans, niin sanotaan: ”Kalja on lemmehtynyt” (Ilm, M. Autio 1935).

Lemmehtyminen tarkoittaa sellaisen juoman väljähtämistä, jossa on hiilihappoa. Esim. limonaadi lemmehtyy, kun tulppa pullon suusta poistetaan. (Nmo, S. Ranta 1939.)

Verbin *lemmetä* merkitykseksi määritellään 'pehmetä, tulla lempeäksi' ja verbin *lempyä* 'leppyä'. Laajalevikkisin verbi *lempiä* merkitsee murteissa pääasiassa 'rakastella, hyväillä; rakastaa'. Itämurteista löytyy *lempiä*-verbistä kolme esiintymää merkityksissä 'suosia; helliä', ja itämurteinen verbi *lemmitellä* merkitsee 'hyvitellä, hellitellä'.²

4. *L e m p i* -sanueen merkityksenkehitys konkreettisesta abstraktiseen

Suomen kielen etymologisessa sanakirjassa mainitaan suomen *lempi*-sanueen sukukielisinä vastineina seuraavat: karjalan *lembi* 'lempi, lumousvoima', aunuksen *lembi* sekä *lembei* 'lauhkea, lempeä', lyydin *lemb*, *lembi* 'lempi, rakkaus, naimaonni'. Lapista mainitaan epävarmat vastineet lpR *libbes*, *libboges*, P *libbês*, *libbies* 'lempeä, sävyisä'. Liivissä **lempi* esiintyy jo vuosien 1287—1290 asiakirjoissa nimissä *Hoelempe*, *Hoylemme*, *Holempe* (= Hyvälempi) ja vuoden 1294 asiakirjoissa nimissä *Caughelemme* (= Kaukalempi), *Yalemb* (= Ihalempi), *Vilialemb* (= Viljalempi). Myös virossa on käytetty jo 1200-luvulla *lempi*-sanueeseen kuuluvia nimiä, esim. *Lembito*, *-tu*, *-tus*, joka on Sakalan vanhimman nimi (Henr. Lätt.) ja talonnimet *Lemmitu*, *Lemmuti*. (SKES.) *Lempi*-sanue esiintyy Suomessakin jo pakanuudenaikaisessa nimistöissä (Forsman 1891, 158). Paitsi sukukielten myös nimistön tutkimus on tärkeä alue selvittäessä *lempi*-sanueen kehityshistoriaa. Samoin kansanrunouden esiintymien systemaattinen tutkimus auttaa etymologioinnissa. Itse olen käyttänyt kansanrunouden esiintymiä lähinnä selvittääkseni, ovatko Kalevalan esiintymät Lönnrotin luomia vai kansanomaisia. SKVR:ssa on paljon esiintymiä *lempi*-sanueesta. Nimistön ja kansanrunouden aineiston lisäksi jää selvitettäväksi substantiivin *lempe* ja sen johdosten suhde *lempi*-sanueeseen. Suomen murteista esiin tullut merkitys 'pehmeys' lisää mielenkiintoa *lempi*-sanueen tutkimukseen. Tämä merkitys on rinnastettavissa epävarmoina pidettyjen votjakin ja syrjäänin *lempi*-sanueen vastineiden merkityksiin: votj. *ñebit*, syrj. *ñebid* 'pehmeä; hento' (perm. *ñeb*- < **ñemp*- < ?**l'emp*-, assim.) (SKES).

² Ulla-Maija Kulonen liittää *lempi*-sanueeseen Agricolalla kerran esiintyvän verbin *lemmahtaa* 'leimahtaa' (Agr. 122822). *Lemmahtaa* viittaa Kulosen mukaan merkitykseen 'tuli', kuten Hakulisen esittämä Länsi- ja Keski-Inkerin muinaisrunojen johdos *lemmen* 'liekki, tuli'. (Kulonen 1990.) En kuitenkaan katso *lemmahtaa*-verbiä *lempi*-sanueeseen kuuluvaksi, koska se poikkeaa merkitykseltään liian paljon muista suomen kielen *lempi*-sanueen sanojen merkityksistä.

'Pehmeiden' merkitys ei välttämättä edusta *lempi*-sanueen primaarisinta merkitystä, joka saattaa olla tavoittamattomissa. 'Pehmeiden' merkityksestä ovat kuitenkin selitettävissä esimerkiksi *lempi*-sanueen useimpien johdosten merkitykset. Suomen kielen *lempi*-sanueen merkitys on näin ollen saattanut siirtyä konkreettisesta abstraktiseen. Merkityksestä 'pehmeys', joka liittyy pääasiassa kasvillisuuden kuvaukseen, olisi siirrytty abstraktisempiin merkityksiin '(seksuaalinen) viehätysvoima, suloisuus', 'mieli-', 'suoepus', 'suosio' ja osaksi edelleen '(seksuaalisen) rakkauden' merkitykseen. Merkityksen muutokseen ovat vaikuttaneet *lempi*-substantiivin fraasiutuminen ja kuvallinen käyttö. Tutkimukseni tulos poikkeaa edellä esittämästäni Hakulisen näkemyksestä, jonka mukaan merkitys 'lemeys, suoepus' on kehittynyt merkityksistä 'rakkaus', 'viehätysvoima', 'naimaonni'. Suomenkielisessä aineistossa ei myöskään ole esiintymiä *lempi*-sanueesta 'tulen, liekin' tai 'halun' merkityksissä.

Adjektiivin *lemeä* perusmerkitykseen ei liity ainoassakaan esiintymässä, toisin kuin *lempi*-substantiivin perusmerkitykseen, assosiatiiivista 'seksuaalisuuden' merkitystä. *Lemeä* esiintyy aineistossani pääasiassa merkityksessä 'hellä, hyväntahtoinen, suoepä, säyseä, leppeä'. Merkitys 'pehmeä' saattaa olla kyseisten merkitysten pohjana, sillä ne kuvaavat luonteen pehmeyttä. Tällaiselle merkityksenkehitykselle 'pehmeästä' 'hellään, suoepään' on esitettävissä paralleeli: *viha*-sanueen *-kka*-johdos *vihakka* on kehittynyt merkityksestä 'kova, pureva' merkitykseen 'kiukkuinen' johdoksen esiintymisalueilla Pohjois-Karjalan ja Savon murteissa (Jokinen 1958, 709). Itämerensuomalaisten kielten *viha*-sanueen merkitys on siis myös muuttunut konkreettisesta abstraktiseen. *Viha* on merkinnyt 'kasvinestettä/klorofylliä', jonka esiintymiseen luonnossa liittyy kasvuvaiheen tuoreus ja toisaalta vihreä väri (Koski 1983, 127—128). On siis tapahtunut merkityksenkehitys 'kasvimaailman vihreä' > 'karvas' ja 'tuore' > 'ei-kypsä', 'kova'. Nykysuomessa *viha*-sana tunnetaan pääasiassa 'suuttumusta, kaunaa' merkitsevänä. Eri konteksteissa *viha* saa 'suuttumuksesta' ja 'kaunasta' poikkeavia merkitysvivahteita 'epäsuosiosta' ja 'epäsovusta' 'inhood' saakka. (Jokinen 1958, 6—10, 70; Koski 1983, 113—129.) Näin siis *viha*-sanueen merkityksenkehitys tukee oman tutkimusaineistoni osoittamaa *lempi*-sanueen merkityksenkehitystä.

LÄHTEET

Aineslähteet

- SMSA = *Suomen murteiden sanakirjan aineskokoelmat*. Helsinki. Mikrofilmijäljenteet Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksessa.
- VKA = *Vanhan kirjasuomen arkisto*. Helsinki. Valokopiojäljennökset Åbo Akademin suomen kielen laitoksessa.

Muut lähteet

- EURÉN, G. E. 1860: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja*. Hämeenlinna.
- FORSMAN, A. V. 1891: *Pakanuudenaikainen nimistö*. Tutkimuksia Suomen kansan persoonallisen nimistön alalla I. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1942: ”Tuliperäisiä” affektisanoja. *Kalevalaseuran vuosikirja* 22. Porvoo.
- 1974: *Haluta ja halata*. *Kalevalaseuran vuosikirja* 54. Vaasa.
- 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Keuruu.
- HOFSTRA, TETTE 1985: *Ostseefinnisch und germanisch, Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961*. Groningen.
- JOKINEN, LAURA 1958: *Suomen kielen viha-sanueen semantiikkaa*. Laudaturtyö. Helsingin yliopisto.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745/1968: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. Porvoo.
- KOIVULEHTO, JORMA 1974: Lisiä germaanisuomalaisiin lainakosketuksiin. *Virittäjä*. Helsinki.
- KOIVUSALO, ESKO 1980: *Index Agricolaensis I*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. SKS:n toimituksia 391. Savonlinna.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 1990: Miten suomalaiset kiroilivat ennen kristinuskoa? *Kielikello* 1/1990. Kielenhuollon tiedotuslehti. Helsinki.
- KUUSI, ANNA-LEENA 1971: *Johdatusta suomen kielen fraseologiaan*. Suomi 115:4. Forssa.
- LÖNNROT, ELIAS 1866—80/1958: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja I. Finskt-Svenskt Lexikon I*. 3. painos. Porvoo.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja I–VI*. Porvoo 1951—1961.
- OINAS, FELIX 1966: Kaksi itämerensuomalaista paholaisen nimitystä. *Virittäjä*. Helsinki.
- PAJUNEN, SARI 1990: *Käsi- ja pää-sanojen idiomaattinen ja metaforinen käyttö suomessa ja englannissa*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turun yliopisto.
- REINIKKA, JAANA 1992: *Suomen kielen lempi-sanue*. Pro gradu -tutkielma. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turun yliopisto.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII*. Helsinki 1955—1982.
- SKVR = *Suomen kansan vanhat runot I–XIV*. Helsinki 1908—1948.
- SKYTTE CHRISTIANSEN, M. 1982: *Itiökasvit värikuvina*. Suomentanut Pertti Ranta. Porvoo.
- TURUNEN, AIMO 1979: *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. Lappeenranta.

JAANA REINIKKA: *The lempi lexical cluster in Finnish*

In the article, I examine the development of the *lempi* lexical cluster in Finnish, focusing in particular on semantic features. The method used is based on a comparison of Finnish written documents from various periods. The largest and most important source of material is the corpus collected for the Finnish Dialect Dictionary. I have also examined the material contained in the corpus of old written Finnish, and the occurrences of this lexical family in the *Kalevala*. Finally, I looked at the parallel texts in the *Suomen kansan vanhat runot* (Old Finnish folk poetry), to determine whether the usage in the *Kalevala* was original or introduced by Lönnrot. To gain further support for these comparisons and for my conclusions, I have examined the entries for the *lempi* cluster in the major Finnish dictionaries.

The largest number of occurrences in this material is for the noun-form *lempi*, which occurs in dialects both in the full declension, and in the internal and external locative cases within fixed phrases and collocations. In its full paradigmatic form, the noun *lempi* occurs in dialects in the senses of '(sexual) love' (the core area for this sense are the Häme dialects) and of '(sexual) attractiveness', 'reputation', 'worth', with the core area in North Karelia. The use of the noun *lempi* in fixed phrases is divided into adverbial and verbal phrases. The former often have concrete meanings. An older usage is evidently represented by occurrences with the sense of 'soft', used to describe grain or hay at the time of cutting. In old written Finnish, *lempi* occurs as a noun only in the full declension, with the senses of 'favour', 'favourable inclination', more rarely of 'reputation', 'dignity', 'attractiveness'. The corpus examined suggests that, in the semantic development of the *lempi* lexical cluster, the sense of '(sexual) love' represents a more recent stage than the senses 'favour', 'favourable attitude, treatment; showing favour', 'reputation', 'worth' and '(sexual) attractiveness'.

The nominal derivatives of the *lempi* cluster have the general meaning of 'favourite'. The meanings of adjectival and verbal derivatives can almost always be traced back to the sense of 'softness'. The meanings of the adjectival derivatives have developed, at the latest with the beginning of modern Finnish, in the same direction as the noun *lempi*, i.e. towards a sense of 'love'; the only exceptions are the adjectives *lempeä* 'kind', 'gentle', *lemmakka* 'soft, plump, pleasing' and *lemmakas* 'fullbodied, plump, soft, sweet; luxuriant plant; emposing'. There are no occurrences of any verbs belonging to this lexical cluster in old written Finnish. Dialectal usage too includes more than one occurrence only for the verbs *lemmehtyä* 'become flat (of a drink); settle down', *lempiä* 'make love, caress, be tender with' and *lemmistyä* 'be spoiled'.

The original meaning of the *lempi* cluster is not necessarily represented by the sense of 'softness' although this may be the earliest one that can be traced. It also accounts for the meanings of most of the derivatives of this cluster. Thus the semantics of the Finnish *lempi* cluster has evidently shifted from a concrete to an abstract meaning. The original sense of 'softness', used primarily in relation to plants, evidently shifted to more abstract meanings of '(sexual) attractiveness', 'favourite', 'favour', and in part further to a meaning of '(sexual) love'. This semantic development, furthermore, has a parallel in the Finno-Permic lexical cluster of *viša* (Finnish *viha*), 'hate'.